

NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA
MİLLİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MUZEYİ

ISSN 2522-4808 (Print)
ISSN 2702-0034 (Online)

RİSALƏ

Elmi araşdırmalar jurnalı

№ 2 (29)

Bakı – “Elm və təhsil” – 2025

**Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
Elmi Şurasının 14 noyabr 2025-ci il tarixli (protokol № 11)
qərarı ilə çap olunur**

Baş redaktor:

**Rafael Hüseynov,
akademik**

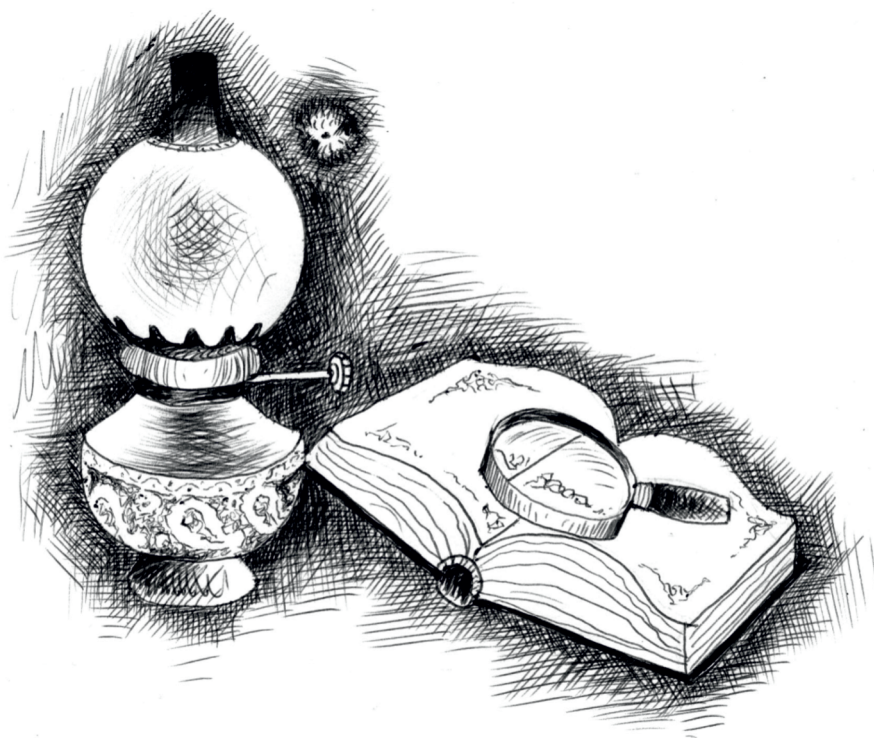
Redaksiya heyəti:

**Kamil Allahyarov, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Xatirə Bəşirli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Şəfəq Əlibəyli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Aida Qasımova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Tofiq Məlikli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Rəhilə Qeybullayeva, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan
Mehdi Kazımov, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan
Ali Yavuz Akpınar, professor, doktor, Boğaziçi Universiteti, Türkiyə
Hasan Cavadi, professor, doktor, Kaliforniya Universiteti, ABŞ
Firuza Melvil, doktor, Kembric Universiteti, Böyük Britaniya
Özgen Felek, professor, doktor, Yel Universiteti, ABŞ
Campiero Bellinceri, doktor, Venesiya Ka Foskari Universiteti, İtaliya
Mbaye Lo, professor, doktor, Dyuk Universiteti, ABŞ
Hendrik Boesoten, professor, doktor, Maynz Universiteti, Almaniya
Nataliya Çalisova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Rusiya Dövlət Humanitar Universiteti, Rusiya Federasiyası
Gulbahor Aşurova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Alişir Navai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti, Özbəkistan
Şodimaxammad Sufiyev, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Tacikistan Respublikası Elmlər Akademiyası, Tacikistan
Zemfira Səfərova, akademik, AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, Azərbaycan
Cəfər Qiyasi, AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan
Məryəm Əlizadə, sənətsünəşliq doktoru, professor,
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Azərbaycan
Marko Realini, professor, doktor, İtaliya Milli Tədqiqat Şurası, İtaliya**

**Risalə. Elmi araşdırmalar jurnalı. № 2 (29)
Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2025, 136 s.**

Orta əsrlərdə müsəlman Şərqiində yaradılan elmi əsərlər “risalə” adlanırdı. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin klassik ənənəyə riayətlə “Risalə” adlandırılmış, ədəbiyyatşünaslıq və mədəniyyətşünaslıq problemlərinin elmi araşdırmalarından ibarət məqalələr toplusu ildə iki dəfə (yaz və payız) nəşr edilir. Bu elmi araşdırmalar jurnalı məzmunu etibarlı ilə filologiya (Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi təhlil və tənqid, folklorşünaslıq, mətnşünaslıq) və sənətsünəşliq (muzeyşünaslıq) sahələri üzrə məqalələri əhatə edir. "Risalə" elmi araşdırmalar jurnalı filologiya və sənətsünəşliq elm sahələri üzrə Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər siyahısındadır. 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin "Mətbu nəşrlərin reyestri"nə daxil edilmişdir (Reyestr № 4216). Eyni zamanda, "Risalə" elmi araşdırmalar jurnalı 05 aprel 2018-ci ildən EBSCO beynəlxalq elektron məlumat bazasına daxil edilmişdir (Müqavilə № 46516).

Oxuyacaqlarınız

RİSALƏ

Elmi araşdırmalar jurnalı

№2.2025(29)

Mündəricat

KLASSİK İRS: TARİXİ VƏ NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

HÜSEYNOV Rafael.

Şərqsünas Böyükağa Hüseynovun elmi və ədəbi irsi

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.021

KƏRİMOVA Leyla.

Ədalət anlayışı Nizami Gəncəvinin poetik dünyagörüşündə

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.025

NARİMANOVA Chinara.

Nasimi through Gibb's eyes: the transmission of hurufi mysticism to the west

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.029

YENİ VƏ MÜASİR DÖVRDƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ PROSES

ABİDQIZI Göyərçin.

Cənubi Azərbaycandan gələn mühacirlərin Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında yeri

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.032

HÜSEYNOVA Aytən.

“Məktəb” jurnalının Azərbaycan elmi-pedaqoji fikrində və maarifçilik tarixində rolu (1911-1920)

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.035

HÜSEYNOVA Məleykə.

Naşide Gökbudakın “Fəraye” romanında ekotənqid

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.039

QƏHRƏMANOVA Ulduz.

Bədii əsərlərdəki süjet problemi ədəbiyyatşünaslıq müstəvisində

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.043

TARİXİ-MƏDƏNİ ABİDƏLƏRİN QORUNMASI VƏ TƏDQIQI. MUZEYŞÜNASLIQ

ƏLİYEVƏ Zənfira.

Tofiq Bakıxanov yaradıcılığından səhifələr

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.047

İBRAHİMLİ Nigar.

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin müasir ekspozisiya

ərtibatı və muzeylərarası inteqrasiya

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.051

SADİQOVA Rəhilə.

Qarabağ mədəni irsinin hüquqi və elmi müstəvidə mühafizəsi: Nizami muzeyinin konseptual rolu

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.058

UOT: 821.512.162

Aytən HÜSEYNOVA

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
ayten.mirqasimova@mail.ru

“MƏKTƏB” JURNALININ (1911-1920) AZƏRBAYCAN ELMİ-PEDAQOJİ FİKRİNDƏ VƏ MAARİFÇİLİK TARİXİNDƏ ROLU

Açar sözlər: Azərbaycan mətbuatı, XX əsr, “Məktəb” jurnalı, uşaq ədəbiyyatı, maarifçilik

Keywords: Azerbaijani press, 20th century, “The school” magazine, children’s literature, enlightenment

Ключевые слова: Азербайджанская печать, XX век, журнал “Мектеб”, детская литература, просветительство

Giriş. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı və mətbuatının formalaşmasında mühüm mərhələ kimi xarakterizə olunur. Uşaq ədəbiyyatının ədəbi prosesdəki rolu və mövqeyi təkcə bədii yaradıcılığın inkişafı baxımından deyil, həm də milli özünüdərk prosesinin, yeni nəslin formalaşması işinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. XX əsrin əvvəllərində, 1906-cı il aprel ayının 16-da uşaqlar üçün nəşr edilən “Dəbistan” jurnalı Azərbaycan uşaq mətbuatının təşəkkülündə mühüm mərhələ təşkil etmişdir. Elə jurnalın adı da fars sözü olub “ibtidai məktəb, mədrəsə” anlamını ifadə etməklə, onun maarifçilik istiqamətini öncədən müəyyənləşdirirdi. Nəşri 1908-ci il martın 10-dək davam etmiş jurnalın çap olunmasında dövrün tanınmış maarifçiləri – Mirzə Ələkbər Sabir, Firidun bəy Köçərli, Abbas Səhhət, Nəriman Nərimanov və başqaları iştirak etmişlər. Onlar məktəblilər, uşaqlar üçün elmi-didaktik, uşaqları düz yola sövq edən müxtəlif mövzulu məqalələr çap etdirmişlər. Bunlar uşaq aləminə, məktəbli təfəkkürünə, gənc nəslin psixologiyasına bələd olan ziyalılar idilər.

Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai fikir tarixində elmi maarifçilik və mədəni dirçəliş dövrü kimi səciyyələndirilir. Bu dövrdə məktəblilər üçün nəzərdə tutulmuş digər mühüm nəşr “Məktəb” jurnalı olmuşdur. Uşaq ədəbiyyatı cərəyanında “Məktəb” jurnalı öz mövqeyi və mütərəqqi ideyaları ilə seçilir. Jurnal yalnız uşaqlara yox, həm də müəllimlərə, valideynlərə və ziyalılara ünvanlanmış elmi-pedaqoji platforma kimi fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan mətbuat tarixində mühüm yerlərdən birini tutan “Məktəb” jurnalı öz dövründə maarifçi ideyaların yayılmasına, pedaqoji fikrin formalaşmasına və milli təhsil sisteminin inkişafına ciddi təsir göstərmişdir.

Jurnalın nəşr məqsədi və məzmunu. Bakıda əski Azərbaycan əlifbası ilə çap olunan “Məktəb” jurnalının ilk nömrəsi 1911-ci il noyabr ayının 29-da çıxmışdı. 95 nömrəsi işıq üzü görmüş jurnal 1920-ci il martın 21-dək buraxılmışdı. İki həftədə bir dəfə işıq üzü görün “Məktəb” jurnalında həm kiçik, həm də böyük uşaqlar üçün məqalələr çap olunurdu. Jurnalın fəaliyyətində Azərbaycanın tanınmış ictimai xadimləri, yazıçı və sənət adamlarından Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyov, Abdulla Şaiq, Hüseyn Cavid, Abbas Səhhət, Süleyman Sani Axundov, Abdulla Şaiq, Əli Nəzmi, Şəfiqə Əfəndizadə kimi böyük şəxsiyyətlərin xüsusi rolu olmuşdur.

Həmçinin, burada Həsən bəy Zərdabi ideyalarının davamçıları olan bir çox müəlliflərin də yazılarına rast gəlinir. Əliqulu Qəmküsar, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Məmməd Tağı Sidqi, Səttərxan Ziya, Ağəli Qasimov, İslam bəy Qəbulov, Rəşid bəy Əfəndizadə kimi müəlliflərin yazılarında təhsildə islahat, xalq məktəblərinin yaranması, qızların təhsili, xalq arasında oxu mədəniyyətinin yayılması kimi mühüm məsələlərə toxunulurdu. Onlardan hər biri jurnalın müxtəlif sahələr üzrə ideya-məzmun istiqamətinin zənginləşməsinə və elmi dəyərinin artmasına töhfə vermişdir.

Jurnalın səhifələrində təkcə yerli müəlliflərin deyil, həm də Qərb və Şərq ədəbiyyatının klassik nümayəndələrindən – Hafiz, Sədi, eləcə də rus ədəbiyyatından L.Tolstoy, A.Puşkin, N.Qoqol, İ.Turgenev, İ.Krılov, həmçinin, Aristotel, Platon, Sokrat, Firdovsi kimi dünya ədəbiyyatı və təfəkkür tarixində tanınmış simalarından da nümunələr vardır.

Əsasən uşaq oxucularının elmi və əxlaqi tərbiyəsi məqsədi ilə tərtib olunan jurnalda hekayə və məqalələrə, didaktik materiallara, riyazi məsələlərə, atalar sözlərinə, lətifələrə, yazı dərslərinə, tapmacalara, uşaqların təfəkkürünün inkişafına və ana dili imkanlarının genişlənməsinə xidmət edən izahlı lüğətlərə, demək olar ki, hər nömrədə yer verilmişdir.

Jurnalın redaktoru dövrünün maarifçi ziyalılarından biri kimi tanınmış, pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı, publisistik yazılarla da çıxış edən Qafur Rəşad Mirzəzadə olmuşdur. Redaktor kimi Qafur bəy jurnalın ideya-məzmun xəttinin formalaşmasına rəhbərlik etmiş, onun həm elmi-pedaqoji, həm də milli-ideoloji istiqamətdə inkişafını təmin etmişdir. Jurnal vasitəsilə o, uşaq tərbiyəsi, müəllim hazırlığı, ana dilində təhsil və yeni üsullu məktəblərin təşviqi kimi məsələləri önə çəkmiş, dövrün bir çox maarifçi yazarlarını jurnal ətrafında birləşdirməyə nail olmuşdur.

Jurnalın ilk nömrəsində redaksiya heyəti tərəfindən təqdim olunan giriş hissəsi jurnalın ideoloji xəttini və nəşrin əsas istiqamətini aydın şəkildə ifadə edir. “İdarədən” başlığı altında yazılan girişdə qeyd olunur:

“Şükr olsun ki, bu axırncı illərdə məktəblər artır. Camaatda az da olsa bir vaxt, bir ehtiyac hissi oyanır. Məktəblər artdıqca ehtiyaclarımız da meydana çıxır. O cümlədən, bu gün ən möhtac olduğumuz şeylərdən biri də uşaqlara məxsus bir məcmuə olduğu şübhəsizdir” [3, s.2]. Daha sonra qeyd edilir ki, *“Bizim bu “Məktəb”i nəşr etməkdə məqsədimiz məktəb şagirdlərinin irəliləmələrinə acizənə bir xidmətdir”* [3, s.2].

Bu ifadələrdən də aydın görünür ki, jurnalın təsisçiləri dövrün ictimai tələbatını və maarifləndirmə ehtiyacını dərinlən anlayaraq məktəblilər, uşaqlar üçün milli və pedaqoji məzmunlu bir nəşrin zəruriliyini önə çəkmişlər.

XIX-XX yüzilliklərin qovuşağında uşaq ədəbiyyatımızın yüksəlişinə həm ədəbi-nəzəri, həm də əməli mənada əvəzolunmaz xidmətlər göstərən zəka sahiblərindən biri ictimai-siyasi xadim, yazıçı, publisist, həkim Nəriman Nərimanovdur. Gənc nəslin mənəvi və fikri inkişafı onu ən çox narahat edən məsələlərdən idi. Əslində “Məktəb” jurnalının yaranmasının ilk təşəbbüskarı elə Nəriman Nərimanov olmuşdur. O, 1900-cü il dekabr ayının 4-də Peterburqa, Mətbuat işləri üzrə Baş idarəyə göndərdiyi müraciətnaməsində “Məktəb” adlı elmi-pedaqoji məzmunlu aylıq jurnalı dərc etmək niyyətində olduğunu bildirir. Teymur Əhmədovun “Nəriman Nərimanovun yaradıcılıq yolu” adlı kitabında qeyd olunur ki, *“Nəriman Nərimanov tərəqqipərvər gənc ziyalıları “Məktəb” jurnalı ətrafında toplamaq, onları qabaqcıl pedaqoji təlim-tərbiyə*

üsulü, bilik və təcrübə ilə silahlandırmaq istəyirdi. O bildirir ki, ancaq bu yolla dini məktəb və mədrəsələrin avam kütlələrə böyük təsirini azaltmaq mümkündür” [1, s.41]. Lakin yazıçının bu arzusu həyata keçmir. Buna baxmayaraq, 1911-ci ildə təsis olunan “Məktəb” jurnalında onun doktor Nəriman imzası ilə yazıları çap olunmağa başlayır. Elə ilk nömrədə “Əziz balalar!” başlığı altında uşaqlara müraciəti bunun əsl sübutudur:

“Əziz balalar! Nə yaxşı vaxtda siz dünyaya gəlmişsiniz! Sizin bizdən xoşbəxt olmağınıza heç şəkk yoxdur. Biz anadan təvəllüd tapıb da bu mərtəbəyə yerləşməkdə böyük zəhmətlərə, ağır məşəqqətlərə mübtəla olduq. Dərin uçurum dərələri keçib uca dağları aşarkən həyatımız hər gün, hər saat və hər dəqiqə təhlükədə bulunub məqsədimizə çatmamış həlak olmağımızı düşünürdük” [3, s.2]. Yazıçı burada uşaqlara ətraflı şəkildə öz dövrünün çətinliklərindən bəhs edir. Daha sonra qeyd edilir:

“Hazırda ata-analarımız balalarını oxutmaqda, qızlarımız, yəni gələcək analarımız tərbiyə almaqda, üsuli-cədid məktəblərimiz günbəgün artmaqda, milli qəzetlərimiz tərəqqidə bulunarkən sizin öhdənizə qalan bircə oxumaq, elm, təhsil etmək deyilmi? Bizim qüvvətimizin yarısı müharibələrdə sərf olundu, sizin qüvvətiniz isə bütün təhsil, elmə sərf olunacaqdır” [3, s.3].

Jurnalın 1911-ci ildə nəşr olunan 2-ci nömrəsində isə Nəriman Nərimanovun təhsilin vacib olduğu kimi, sağlamlığın da vacibliyindən söz açan məqaləsi çap olunub:

“Əziz balalar! Elm və fənlərin təhsilinə diqqət etdiyiniz kimi, bədənizin salamat olmağına da diqqət etməyiniz gərəkdir!” [4, s.21].

1-ci nömrədə Nəriman Nərimanovun uşaqlara müraciətindən sonra Əli Ələvinin “Çalışalım” adlı maarifpərvər ruhlu şeirində heyvanlardan misal gətirilərək əməksevərlik, insanlıq dəyərləri və zəhmətə təşviq kimi fikirlər vurğulanır:

Arı gəzər, çiçək əmər,
Quşlar uçar, bir yem arar,
Orman rəngdən-rəngə girər,
Hər tərəfdə çalışmaq var [3, s.3].

Bu poetik nümunədə maarifin yalnız oxumaqdan ibarət olmadığı, eyni zamanda, əmək və məsuliyyət dəyərləri ilə uzlaşdırılmalı olduğu aşlınır.

Tənbəllikdən sakınalım,
Çalışmanın zamanıdır.
İnsanlığa takınalım,
İş insanın bir canıdır [3, s.3].

XX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynamış yazıçılardan biri də Abbas Səhhət olmuşdur. O, məktəblilər, uşaqlar üçün qələmə aldığı bədii əsərlərin ilkin nəşrini uşaq mətbuatı vasitəsilə təqdim etmiş və bu sahənin təşəkkül tapmasında əhəmiyyətli xidmətlər göstərmişdir. 1911-15-ci illər ərzində “Məktəb” jurnalının səhifələrində onun həm orijinal, həm də tərcümə əsərləri çap olunmuşdur. Şairin bədii-poetik yaradıcılığı əsasən maarifçi ruhlu, tərbiyəvi və əxlaqi dəyərlərin təbliğinə yönəlmişdir. “İlk bahar” [1912, №9], “İki dana” [1912, №21], “İki uşaq” [1912, №11], “Köç” [1912, №13], “Oğlum üçün” [1912, №5], “Sabir” [1912, №16], “Ana və bala” [1912, №14], “Aşpaz və pişik” [1913, №7], “Bir məktəbdə imtahan” [1913, №9], “Vətən” [1914, №2] adlı şeirləri, “Cəhalət səmərəsi,

yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi” [1912, №13-15] pyesi, həmçinin, rus şairi İvan Nikitindən və Aleksandr Sergeyeviç Puşkindən etdiyi tərcümələr bu qəbildəndir.

İvan Nikitindən tərcümə etdiyi “Uşaqlıq xatirəti” şeiri jurnalın 1911-ci ildə nəşr olunan 1-ci nömrəsində çap olunmuşdur. Bu şeirdə uşaqlıq dövrünün mənəvi-psixoloji təəssüratları poetik dillə ifadə olunur:

Nə yaxşıdır uşaqlığın halları,
Nə gözəldir uşaqlıq xəyalları,
Yada gəlir ağlamağım, şadlığım
Bu dünyanın qəmindən azadlığım [3, s.6].

Daha sonra Puşkindən tərcümə etdiyi “Qış” şeiri 1911-ci ildə jurnalın 2-ci nömrəsində nəşr edilmişdir. Həmin poetik nümunədə isə təbiətin dəyişkənliyinə və mövsümün təsvirinə klassik poetik ifadələrlə yanaşılır.

Budur, şimal yeli qopub guvuldar,
Sürükləyib bulutları vıyıldar.
Budur, yenə qış necə ki var gəlir,
Şaxta gəlir, soyuq gəlir, qar gəlir! [4, s.23]

Bu tərcümələr Abbas Səhhətin təkə orijinal yaradıcılıq fəaliyyəti ilə deyil, həm də dünya ədəbiyyatının klassik nümunələrini Azərbaycan dilində uşaq auditoriyasına çatdırmaq sahəsində də böyük uğur qazandığını göstərir.

Jurnalda yazıları müntəzəm şəkildə çap olunan müəlliflər arasında Hüseyn Cavid və Məmmədli Sidqi xüsusi yer tutur. Hüseyn Cavidin “İlk bahar” [1912, №11], “Bir qız” [1912, №13], “İsmayıl bəy” [1914, №15] kimi şeirlərində pedaqoji və maarifçi dəyərlər vəhdətdə verilir. Onun 1912-ci il 11-ci nömrədə çap olunmuş “İlk bahar” adlı şeirində baharın gəlişi, təbiətin oyanışı, insan qəlbində ümid və sevinc hissələrinin baş qaldırması poetik dillə təqdim olunur.

Bahar, bahar, başlayınca ilk bahar,
Güllər, çiçəklər gülər, quşlar oynar.
Göyün atyun saçlı qızı nur saçar,
İnsanların tutqun könlünü açar [8, s.162].

Şeirinin obrazlı dili, simvolik strukturu və emosional təsir gücü uşaqlarda təbiətə, gözəlliyə maraq oyatmaqla yanaşı, zərif estetik tərbiyəyə də xidmət edir. Həmçinin, şeirin ahəngi və obrazlı dili onu uşaqlar üçün asan qavranılan və yaddaqalan mətnə çevirir.

Məhəmməd Sidqinin imzası ilə yayımlanmış “Məktəbə gec gələn şagird” [1914, №4] “Bədnəfs uşaq” [1914, №11], “Çalışqan məktəb şagirdi dilindən” [1914, №13], “Dərsə həvəsi olmayan şagird” [1914, №15], “Bu da bir pis şagird” [1914, №16], “Mütaliə sevən Əhməd” [1914, №19], “Cümə günləri” [1915, №1] kimi hekayələr isə məktəblilərdə məsuliyyət hissənin formalaşması, dərsə davamiyyətin artırılması və əxlaqi keyfiyyətlər aşılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçilik hərəkatının genişlənməsi ilə paralel olaraq milli məktəb və təhsil sisteminin formalaşmasına böyük töhfələr vermiş

ziyalılardan biri də Abdulla Sur olmuşdur. Əsl adı Abdulla Tofiq Gəncəli olan müəllif həm publisist, həm müəllim, həm də yeni maarifçi ideyalarının təbliğatçısı kimi tanınmışdır. O, “Məktəb” jurnalında uşaqların tərbiyəsi, məktəb həyatı, valideyn məsuliyyəti və müəllim-şagird münasibətləri mövzularında silsilə yazılarla çıxış etmişdir.

Abdulla Surun pedaqoji baxışları əsasən Avropa və Amerika təhsil modellərinə əsaslanır. O, yeni tipli məktəblərin açılmasını və təhsilin sistemləşdirilməsini vacib sayırdı. Onun jurnalda çap olunan “Əski, yeni atalar” məqaləsində tarix boyu uşaq-valideyn münasibətlərinə nəzər salınır və illərlə ataların necə dəyişməsindən söhbət açılır. O, zaman keçdikcə təkcə tarixin deyil, insanın özünün, valideynlik hissələrinin, tərbiyə prinsiplərinin necə formalaşdığı fikirlərini irəli sürür.

“Hər gün küçələrdə görürük. Bir para uşaqlar olur ki, əskilər kirlər içində ortalıqda fırlanırlar. Bir qarnı tox, bir qarnı ac gəzib dururlar. Gündüzlər küçədə-bacada dolaşır, dilənirlər. Gecələr o bucaqda, bu bucaqda quru yeri döşək, qaranlığı yorğan edib yatırlar” [3, s.7].

Müəllif küçələrdə baxımsız və nəzarətsiz şəkildə dolaşan uşaqların simasında atalıq və valideynlik məsuliyyətinin zəifliyini ifşa edir. O, atalıq etməyin bir bilgi olduğunu vurğulayır.

“Atalıq bir bilgidir. Bunu bilən millət bəxtiyardır. Bu bilgiyi bilməyənlər ağ gün üzü görməzlər. Əfsuslar olsun ki, bu bilgiyi insanlar bir çox acı təcrübələrdən sonra öyrəndilər. Doğru demişlər. Başımıza gələ-gələ başmaqçı oluruq” [3, s.7].

Bu məqalədə keçmişdə övladına baxmayan atalar indiki atalarla müqayisə olunur. Cəmiyyətin bəzi təbəqələrində ailəyə, xüsusilə də ata obrazına münasibətdə müşahidə olunan laqeydliyin doğurduğu fəsadlar əks olunur. Müəllif yazır: *“Öylə günlər var imiş ki, atalar uşaqlarını qara pula və ya bir parça dəriyə satarmışlar”* [3, s.7].

Daha sonrakı illərdə jurnalda çap olunan “Hər gün küçələrdə görürük” [1912, №1], “Uşaqlar klubu” [1912, №5], “Ərəb dili məktəblərinin halı” [1912, №3] kimi yazılar Abdulla Surun maarifçilik ideyalarını əks etdirən mühüm publisistik nümunələrdir.

Ümumiyyətlə, Abdulla Sur yaradıcılığı boyu dövrün tələblərinə cavab verən yeni tipli məktəblərin təşkili və inkişaf etdirilməsini dəstəkləyir. O, xüsusilə Amerika təhsil sisteminin təcrübəsinə əsaslanaraq, milli təhsil modelinin təkmilləşdirilməsi üçün oradan bəhrələnməyin zəruriliyini vurğulayır. Onun 1912-ci ildə “Məktəb” jurnalında dərc olunan “Məktəblilər andı” adlı yazısında müəllif məktəblərdə mənəvi tərbiyənin vacibliyini xüsusi vurğulayıb və bu prosesi şagirdlərin formalaşmasında əsas amil kimi dəyərləndirir. Müəllifin fikrincə, bu istiqamətdə Amerika məktəblərinin nümunəvi təcrübəsindən faydalanmaq məqsədəuyğundur. Amerikada məktəbə gedən hər bir uşağın bu andı içməyinin vacibliyindən danışılır. And mətnində əsasən məktəbli şagirdlər ağaclara və çiçəklərə zərər verməyəcəklərinə, döşəmələrə və küçələrə kağız qırıntılarını, yemək artıqlarını və digər tullantıları atmayacaqlarına, divarlarda yazı yazmayacaqlarına və onları cızmayacaqlarına, heyvanlara mərhəmətli və qayğıkeş davranacaqlarına, onları sevib, rəhm edəcəklərinə, hər kəsə hörmətli yanaşacaqlarına, vətəninə sevib, düzgün övlad olacaqlarına görə and içirlər.

Jurnalda uşaqların intellektual və yaradıcı inkişafına xidmət edən müxtəlif rubrikalar təqdim edilirdi. Burada “Yazı dərsi” başlıqlı bölmə xüsusi diqqət çəkir.

Məqsəd şagirdlərin yazılı ifadə bacarığını artırmaq, onların bədii-estetik düşüncə tərzini inkişaf etdirmək və ədəbi yaradıcılığa meylini gücləndirmək idi.

Məsələn, jurnalın 1915-ci ildə çap olunan 1-ci nömrəsində “Yazı dərsi” rubrikasında belə bir tapşırıq verilmişdir:

“Mərhum şairimiz Sabirin uşaqlara məxsus dediyi şeirlərdən xoşunuza gələnlərinin birini yazınız!

Ətxar (xəbərdarlıq)! Yazı dərşini kim yaxşı yazarsa, onun adı ilə yazısını dərc edəcəyik.

Məsələnə vərəqəmizdə dürüst həll edib, yazı dərşini də yazanlardan qore ilə (püşk atmaqla) birinciyə üç aylıq məcmuə, ikinciyə şəkilli kitab, onuncuya qədər kartpostal və qalanlarına məcmuə veriləcəkdir” [15, s.14].

Bu təcrübə şagirdlərin yazıya marağını artırmaqla yanaşı, onları yaradıcı rəqabət mühitinə cəlb etmək məqsədi daşıyırdı.

Jurnalın 1915-ci ildə çap olunan 10-cu nömrəsində “Yazı dərşini” rubrikasında şagirdlərdən müəyyən mövzular ətrafında yazı yazmaq və el deyimlərini araşdırmaq tələb edilir.

“Orucluqda oxunan el sözlərindən bildiyinizi yazınız. Misal:

Orucun on beşinə
Gəldik sizə
Qazanın qazmacığı
Veriniz bizə...

Məsələnə vərəqəmizdə dürüst həll edib yazı dərşini də yazanlardan qore ilə birinciyə gözəl bir şəkil, ikinciyə kitabça, onuncuya qədər kartpostal və qalanlarına məcmuə veriləcəkdir” [18, s.159].

Burada həm xalq ədəbiyyatı elementlərinə yer verilir, həm də uşaqların məişət və dini ayinlər haqqında məlumatlarının genişləndirilməsi hədəflənirdi. Və jurnalın digər nömrələrində verilən tapşırıqları düzgün həll edənlərin ad, soyadları və qazandıqları hədiyyələr qeyd olunurdu.

Şagirdlərin aktivliyini artırmaq və onlarda dilə, sözə maraq oyatmaq məqsədi ilə jurnalda tapmacalar, məsəllər, hikmətli kəlamlar və xalq yaradıcılığı nümunələri çap olunurdu. Jurnalın müxtəlif nömrələrində yer alan tapmacalar oxucular üçün həm əyləncəli, həm də maarifləndirici xarakter daşıyırdı. Tapmacaların cavablarını düzgün yazan şagirdlərə püşk atmaqla müxtəlif mükafatlar təqdim edilirdi. Bu yanaşma uşaqların diqqətini cəlb etmək və onların fəal iştirakını təmin etmək məqsədi daşıyırdı.

“Uzaq-uzaq yollardan
Bir əcaib quş gəlir,
Qirmə badam dilləri,
Söylədikcə xoş gəlir.

Bu tapmacaların cavabını dürüst tapıb idarəmizə göndərənlərdən qore ilə birinə gözəl bir şəkil veriləcəkdir” [20, s.190].

Jurnalın, demək olar ki, bütün nömrələrində tapmacalar çap olunub.

1. Bir quyu var,
İçində yılan var,
Ağzında mərcan var (cavab: lampa) [16, s.94].
2. Uçur, quş deyil,
Ulayır, heyvan deyil (külək) [17, s.106].

Jurnalda, həmçinin, nəsihətedici və əxlaqi tərbiyə xarakterli hikmətli sözlərə də yer verilirdi. Məsələn olaraq: 1. Zaman axıb gedir, amma hər işini qurtarıb gedir. 2. Hər kəsin xeyir və şəri axırda özünə qayıdır. 3. Bu gün mənə olunan xeyir sabahın səadətini təşkil edir. 4. Uzun müddət vəd eləməkdən dərhal rədd eləmək yaxşıdır [17, s.99].

Qeyd etmək lazımdır ki, dövrün uşaq jurnalları təkcə maarifçi missiyası daşımır, həm də milli mənəvi tərbiyə sisteminin bir hissəsi kimi çıxış edirdi. Yazı dərsi, tapmaca və məsəllər, riyazi məsələlər, aforizmlər, lətifələr və digər rubrikalar vasitəsilə müəlliflər XX əsrin əvvəllərindəki həm pedaqoji təlimin, həm də milli mədəniyyətin inkişaf xəttini göstərirdilər.

“Məktəb” elmi-pedaqoji jurnalından seçmələr. Müasir dövrdə müstəqilliyini bərpa etmiş cəmiyyətimizin taleyi bugünkü gənc nəslin əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, təlim-tərbiyəsi ilə bağlıdır. Bu səbəbdən elmi-pedaqoji jurnalların yenidən araşdırılması və elmi dövriyyəyə gətirilməsi çox əhəmiyyətli və zəruri məsələlərdəndir. Məktəblilər, uşaqlar, yeniyetmələr üçün nəşr olunan dövrü mətbuat bir sıra tələblərə cavab verməli, bədiiliyi, inandırıcılığı, sadə dildə olması ilə fərqlənməlidir. Ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə nəşr olunmuş “Məktəb” jurnalı uzunömürlü fəaliyyətinə baxmayaraq, zaman keçdikcə unudulmağa başlamışdır. Lakin son zamanlar mədəni və elmi irsin yenidən tədqiqi və cəmiyyətə təqdim olunması istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılır.

İllər keçsə də, “Məktəb” elmi-pedaqoji jurnalı öz aktuallığını itirmir. 1920-40-cı illər aralığında görkəmli yazıçımız Mir Cəlal Paşayevin İçəri şəhərdə yaşadığı ev 2017-ci ildə oğlu Arif Paşayevin təşəbbüsü ilə təmir olunub və “Ədibin evi” Ədəbiyyata Dəstək Fondu kimi fəaliyyətə başlayıb. Hal-hazırda ADA Universitetinin rektoru Hafiz Paşayevin dəstəyi ilə bu ev muzeydə bir sıra tədbirlər, layihələr həyata keçirilir. Belə gözəl layihələrdən biri də 2025-ci ildə “Məktəb” jurnalından (1911-1920) seçmələr” adlı kitabın nəşr olunmasıdır.

Layihənin rəhbəri və ön sözün müəllifi “Ədibin evi” Ədəbiyyata Dəstək Fondunun icraçı direktoru Şəfəq Mehrəliyeva, kitabın redaktoru filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Şəhla Abdullayevadır. Kitabda müxtəlif illərdə “Məktəb” jurnalında dərc olunan 36 hekayə və şeir transliterasiya edilərək yenidən çap olunmuşdur. Kitab 11 iyun 2025-ci ildə Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində Milli mətbuatımızın 150 illiyinə həsr olunmuş “Millət “Əkinçi”liyinin davam edən ənənələri” mövzusunda elmi sessiyada ictimaiyyətə təqdim olundu.

Nəticə etibararı ilə “Məktəb” jurnalının transliterasiya edilərək yenidən nəşr olunması, yalnız bir mətbu nümunəsinin bərpası deyil, həm də Azərbaycan elmi və maarifçilik irsinin müasir dövrdə davam etdirilməsi baxımından mühüm elmi və mədəni hadisədir. Bu təşəbbüs milli kimliyin, pedaqoji dəyərlərin və elmi mirasın qorunub gələcək nəsillərə ötürülməsi istiqamətində mühüm bir iş kimi qiymətləndirilə bilər. Kitabda Ağaəli Qasimov, Rəşid bəy Əfəndizadə, Rza Zaki, Əli Yusifzadə, İbrahim bəy Musabəyov, Ağabəy İsrailbəyov, Əli Məşan, Seyid Həsən Hüseynzadə

kimi müəlliflərin məqalələri, Türkiyədə çap olunan “Ətfal” və “Çocuq dünyası” məcmuəsindən nümunələr də transliterasiya edilərək nəşr olunmuşdur.

Bu nəşrdə çap olunan ilk hekayə Ağaəli Qasımova məxsus olan “Balaca hekayə” adlanır. Burada Hacı Qasım kişi və qara qulun dili ilə uşaqlara insanların öz nemətlərinə qane olmayıb tamahkarlıq etməsindən, özgəsinin malına, nemətinə göz dikib, hərəsinin sonunun heç də yaxşı olmamasından danışılır.

“Məktəb məhəbbəti”, “Ata və oğul”, “Qoca baba ilə məktəb uşağının söhbəti”, “Xədicənin həmiyyəti”, “Məktəbə gedirəm”, “Əhməd” kimi hekayələrdə uşaqlara tədrisin necə vacib olduğunu kiçik qəhrəmanların dilindən sadə, anlaşılıqlı dildə izah edirlər. “Məktəb məhəbbəti” hekayəsində balaca Aslanın məktəbə getmək həvəsindən, lakin kasıbçılığı ucbatından məktəbə gedə bilməməsindən söhbət gedir. Müəllif uşaqlara Aslanın dilindən oxumağın əhəmiyyətini, məktəbi sevməyi başa salır. “Qoca baba ilə məktəb uşağının söhbəti” hekayəsində məktəblərdə əxlaq məsələləri önə çəkilir.

Bu məcmuədə yer alan bir sıra hekayə və şeirlər isə heyvanların dili ilə uşaqlara vicdanlı olmağı, başqasını incitməməyi, aldatmamağı öyrətmək məqsədi daşıyır. “Sərçə və ilan”, “İki siçan”, “Kiçik hekayə”, “Hiyləgər tülkü”, “Quzum”, “İlan və zəli” kimi hekayə və şeirləri bu qəbildəndir. “Sərçə və ilan” hekayəsində heyvanların dilindən başqasına zülm etməyin aqibəti təsvir edilir və hekayənin sonunda qeyd olunur ki, “Fəqir (aciz) və miskinlərə (çarəsizlərə) zülm edənlər axırda özlərindən güclünün əlində həlak olurlar” [23, s.31].

Kitabda dərc olunmuş ədəbi nümunələr arasında yer alan və 30 yanvar 1913-cü il tarixində jurnalın ikinci nömrəsində nəşr edilən Əli Yusifzadəyə məxsus “Vətənim” şeirində müəllifin vətənə sarsılmaz sevgisi və sədaqəti poetik ifadələrlə təsvir olunur:

Vətənim, valideyi-möhtərəməm!
Səni bir ləhzə fəramuş edəməm!
Unudarsa Vətənin bir kəs əgər,
Həqq yanında o, böyük cürm eylər [23, s.32].

Kitabda, həmçinin, qızlarımızın maariflənməsi, oxuması, təhsil alması, ictimai həyatda fəal iştirakı ilə bağlı hekayə və şeirlər vardır. “Ata və oğul” hekayəsi, “Mərhəmətli ata”, “Qızlarımıza nəsihət” kimi şeirlər bu qəbildəndir.

“Ata və oğul” hekayəsində məktəbin oğlan və ya qız fərq etmədən hər kəs üçün vacib olmasından söhbət gedir. Burada məmləkətin və millətin tərəqqisinin yalnız kişilərin əlində yox, xanımların da o tərəqqiyə qoşulmasının vacibliyindən danışılır.

“Qızlarımıza nəsihət” şeirində isə oğlan və qız övladının bərabər hüquqlara malik olduğu, qızların təhsildən kənar qalmasının gələcək nəslin də savadsız yetişməsinə səbəb olacağı əsas ideya kimi irəli sürülür. Şeirdə vurğulanır ki, gələcək nəsillərin savadlı və bilikli yetişməsi üçün qadınların təhsilli olması həyatı əhəmiyyət daşıyır.

Verməsə mərifət qıza atası,
Qurtararmı vəbaldan yaxası?
Ömrü olduqca qız avam qalacaq,
Bu avam da... avam uşaq doğacaq [23, s.47].

Beləliklə, bu kimi ədəbi nümunələr XX əsrin əvvəllərində maarifçilik ideyalarının cəmiyyətə aşılmasında mühüm rol oynamışdır. “Məktəb” jurnalının tədqiq edilməsi müasir dövrdə bir neçə baxımdan xüsusi aktualıq daşıyır. Hazırda təhsil sahəsində gedən qloballaşma, tədrisin milli-mədəni dəyərlər üzərində qurulmasının zərurəti və uşaqlarda vətəndaşlıq şüurunun formalaşması bu kimi tarixi mənbələrin yenidən araşdırılmasını vacib edir. “Məktəb” jurnalında yer alan metodik tövsiyələr, didaktik mətnlər və mənəvi dəyərlərə əsaslanan tərbiyə modeli təhsil sisteminin milli-mənəvi zəmin üzərində qurulmasına mühüm örnək ola bilər.

Nəticə. Nəticə olaraq söyləmək olar ki, XX əsrin əvvəllərində yeni üsullu məktəblərin açılması, yeni dərslərin yaradılması təxirəsalınmaz bir məsələ kimi qarşıya qoyulmuşdur. “Dəbistan”, “Məktəb” jurnallarının məqsədi məktəblilərin zehni inkişafına istiqamət vermək, onların təlim-tərbiyəsinə, doğma torpağa, vətənə, xalqa məhəbbət ruhunda tərbiyə etməkdir.

Jurnalın əsas məqsədi yalnız bilik vermək deyil, eyni zamanda, milli mənəvi dəyərlərə əsaslanan vətəndaş yetişdirmək idi. Onun səhifələrində təqdim olunan materiallar uşaqlar üçün anlaşılacaq və maarifləndirici olmaqla bərabər, müəllimlər və valideynlər üçün də faydalı tədris və tərbiyə vasitəsi rolunu oynayır. Onun fəaliyyətində dövrün tanınmış maarifçilərinin iştirakı, məqalələrin keyfiyyəti və rubrikaların məzmun zənginliyi jurnalın əhatə dairəsini genişləndirmişdir.

Əlaqə

E-mail: ayten.mirqasimova@mail.ru

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Əhmədov, Teymur. Nəriman Nərimanovun yaradıcılıq yolu. Bakı: Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya mərkəzi. 2005, 384 s.
2. Həşimli, Hüseyin. Naxçıvanlı yazıçılar və “Məktəb” jurnalı. Bakı: “Elm və təhsil”, 2019
3. “Məktəb” jurnalı. 1911, №1
4. “Məktəb” jurnalı. 1911, №2
5. “Məktəb” jurnalı. 1912, №1
6. “Məktəb” jurnalı. 1912, №3
7. “Məktəb” jurnalı. 1912, №5
8. “Məktəb” jurnalı. 1912, №11
9. “Məktəb” jurnalı. 1912, №13
10. “Məktəb” jurnalı. 1914, №4
11. “Məktəb” jurnalı. 1914, №11
12. “Məktəb” jurnalı. 1914, №13
13. “Məktəb” jurnalı. 1914, №15
14. “Məktəb” jurnalı. 1914, №16
15. “Məktəb” jurnalı. 1915, №1
16. “Məktəb” jurnalı. 1915, №6
17. “Məktəb” jurnalı. 1915, №7
18. “Məktəb” jurnalı. 1915, №10
19. “Məktəb” jurnalı. 1915, №11
20. “Məktəb” jurnalı. 1915, №12
21. “Məktəb” jurnalı. 1915, №13
22. “Məktəb” jurnalı. 1915, №14

23. “Məktəb” jurnalından (1911-1920) seçmələr. Bakı: TEAS Press Nəşriyyat Evi. 112 s.
24. Qasımov Cəlal. Abdulla Surun həyat və yaradıcılığı. Bakı: “Təhsil”, 2004, 136 s.

Məqaləyə istinad: Aytən Hüseynova. “Məktəb” jurnalının Azərbaycan elmi-pedaqoji fikrində və maarifçilik tarixində rolu (1911-1920). Nömrə 2 (29), 2025. səh. 71-81.
DOI.10.30546/2702-0034.2025.2.29.035

Aytan HUSEYNOVA

**THE ROLE OF THE “MEKTEB” JOURNAL IN THE HISTORY OF
AZERBAIJANI SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL THOUGHT AND
ENLIGHTENMENT (1911–1920)**

S u m m a r y

This article provides a systematic analysis of the scientific-pedagogical and social significance of the “Mekteb” journal, which occupied a prominent place in the history of Azerbaijani press at the beginning of the 20th century. The journal published between 1911 and 1920, played an invaluable role in advancing national enlightenment ideas and in the education of children. Its main purpose was not only to educate young readers but also to raise awareness among teachers and parents. The article thoroughly examines the journal’s structure, its thematic orientation, and editorial board.

The majority of the articles and stories published in the journal emphasize the importance of science and education, advocating the idea that the establishment of new-method schools had a significant impact on the moral and intellectual formation of the younger generation.

The journal contained a wide range of poetic and prose works, moral teachings, proverbs, sayings, anecdotes, riddles, and writing lessons. It also published the works of eminent enlightenment figures of the time such as Mirza Alakbar Sabir, Nariman Narimanov, Mirza Fatali Akhundov, Abdulla Shaig, Husein Javid, Abdulla Sur, and Suleyman Sani Akhundov, thereby serving the cause of national self-awareness and cultural revival.

The journal also devoted considerable attention to translated literature.

The political and economic hardships of the time, the fall of the Republic, and the establishment of Soviet power eventually led to the suspension of its publication.

However, despite the passage of years, selected articles from the journal have been transliterated and republished, preserving its relevance.

As one of the longest-running periodicals in the history of Azerbaijani children's press, the journal served as a model and guiding framework for subsequent publications.

**РОЛЬ ЖУРНАЛА "МЕКТЕБ" (ШКОЛА) В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ИДЕИ И ИСТОРИИ ПРОСВЕЩЕНИЯ
(1911-1920)**

Резюме

В этой статье последовательно исследуется научно-педагогическое и общественное значение журнала "Мектеб", который занимал важное место в истории азербайджанской печати в начале XX века. Этот журнал, издававшийся в период с 1911 по 1920 год, сыграл неповторимую роль в распространении идей национального просвещения и в воспитании детей. Основная цель журнала заключалась в просвещении не только юных читателей, а также учителей и родителей. В статье подробно анализируется структура журнала, направления содержания и редакционная коллегия.

В большинстве статей и рассказов, опубликованных в журнале, оценивается роль науки и школы, пропагандируется большое влияние на воспитание нового поколения открытие школ нового типа. Здесь размещаются образцы поэзии и прозы разнообразные по содержанию, нравственные наставления, пословицы, поговорки, анекдоты, загадки, уроки по письму. Журнал, в котором публиковались произведения видных просветителей того времени Мирза Алекпер Сабира, Нариман Нариманова, Мирза Фатали Ахундова, Абдулла Шаига, Гусейн Джавида, Абдулла Сура, Сулейман Сани Ахундова, служил национальному самосознанию и культурному возрождению. Кроме того в журнале уделялось большое место переводной литературе.

Политические и экономические трудности того времени, падение Азербайджанской Демократической Республики, установление Советской власти приводят к прекращению деятельности журнала. Однако спустя годы, избранные из журнала статьи, не потерявшие свою актуальность, были транслитерированы и переизданы. Этот журнал функционировал как самый долголетний печатный орган в азербайджанской детской печати и послужил образцом подражания для последующих изданий.

**RİSALƏ.
ELMİ
ARAŞDIRMALAR
JURNALI**